

ΔΥΟ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ ΣΤΟΝ ΑΙΜΙΔΙΟ ΡΙΑΔΗ

Τὸ 1926 ὁ Παλαμᾶς συμπλήρωνε τὰ ἐπίσημα πενήντα χρόνια τῆς ποιητικῆς του δημιουργίας¹. Τὸν ἵδιο χρόνο, σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ καὶ στὸ ἔξωτερικό, ὀργανώθηκαν τιμητικοὶ ἐορτασμοὶ γιὰ τὸν ποιητὴ, ποὺ συνεχίστηκαν καὶ κορυφώθηκαν τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1927. Ξεχωριστὴ θέση στοὺς ἐορτασμοὺς αὐτοὺς κατέχει ἐκεῖνος ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς φύλους τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη, μὲ παράλληλη πρόσκληση στὸν ποιητὴ νὰ παρευρεθῇ. Στὶς ἐνέργειες ποὺ ἔγιναν γιὰ τὸ σκοπὸν αὐτὸν πρωτοστάτησε ὁ μουσικὸς Λιμίλιος Ριάδης²: στὸν τελευταῖο ἀπευθύνονται καὶ τὰ δύο γράμματα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ.

Τὰ γράμματα αὐτὰ παραχωρήθηκαν ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν κ. Κ. Κεφαλᾶ στὸν κ. Λίνο Πολίτη, καὶ ἀπὸ αὐτὸν στὸν κ. Γ.Π. Σαββίδη. Εὔχαριστῷ θερμῷ τὸν τελευταῖο γιὰ τὴ χαρὰ ποὺ μοῦ ἔδωσε ἀναθέτοντάς μου τὴ μελέτη καὶ τὴν ἔκδοσή τους. Σύμφωνα μὲ ὑπόδειξή του, τὰ δύο γράμματα παραχωρήθηκαν τὸν 'Ιούνιο τοῦ 1974 στὸ Σπουδαστήριο Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὸ ἀρχεῖο αὐτογράφων καὶ γειρογράφων ἀπὸ νεοέλληνες συγγραφεῖς ποὺ σχηματίζεται ἐκεῖ.

'Απὸ τὰ παλαιμικὰ γράμματα τοῦ 1927, ἔχουν δημοσιευτῆ ώς σήμερα² τὰ ἔξης³:

1. Μὲ τὸ ποίημα «Τὸ γιούλι», δημοσιευμένο (μὲ χρονολογία 'Ιούνιος 1875) στὸ 'Αττικὸν 'Ημερολόγιον, ἔτ. 10 (1876) 422.

2. Βλ. τὶς Βιβλιογραφίες τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸν Γ. Κ. Κατσίμπαλη: α) 'Ἐκδόσεις καὶ δημοσιεύματα, 'Αθ. 1943, β) 1943-1953, 'Αθ. 1953, γ) 1954-1958, 'Αθ. 1959, δ) 1959-1963, 'Αθ. 1964, καὶ ε) 1964-1969, 'Αθ. 1970. 'Ἐπίσης τὸ βιβλιογραφικὸ μελέτημα τοῦ Κ. Γ. Κασίνη, Βιβλιογραφία Κωστῆ Παλαμᾶ (1911-1925), ἔκδ. 'Ιδρυματος Κ. Π., 1, 'Αθ. 1973.

3. 'Υπογραμμίζονται (ἀρ. 22 καὶ 34) τὰ δύο γράμματα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ. Εὔχαριστῷ γιὰ τὴ φιλικὴ τῆς ὑπόδειξη (δημοσίευμα ν, ἀρ. 42) τὴ δίδα Δήμητρα Ν. Σφενδόνη, βοηθὸ στὴν ἔδρα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

- κ: Γ. Κ. Κατσίμπαλης, «Δυο γράμματα στὸν Κλ. Παράσχο», *ΝΕ* 34 (1943) 314-315.
 λ: Κ. Παλαμᾶς [Γράμμα στὴ Διοργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς πενηνταετηρίδας του στὸ Μαρούσι], *Τὰ Παρασκήνια* 4 (1927) 9 (= "Απαντα, 16, σ. 577-578).
 μ: Ξ. Λευκοπαρίδης, 'Ἀλληλογραφία Π. Σ. Λέλτα, 'ΑΟ. 1956.
 ν: Α. Πολυμένης, «Ο Νίκος Σφενδόνης στεφανώνει τὸν Παλαμᾶ», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 1972, σ. 47-50.
 ξ: Ν. Σ. Καστρινής, "Ἐγα ταξίδι τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, Θεσσαλ. 1971.

'Ο *Πίνακας 1* κατατάσσει τὰ γράμματα μὲ τὴ γρονολογικὴ τους σειρά: σὲ παρένθεση, μετὰ τὴν ἡμερομηνία, σημειώνεται πυντομογραφημένη ἡ δημοσίευση: μὲ αὐτὴ δηλώνεται ἡ παρούσα δημοσίευση: ὁ ἀριθμὸς ἀριθμὸς μέσω στὴν παρένθεση δηλώνει τὸν αὖξοντα ἀριθμὸν τῆς ἐπιστολῆς στὴ γρατικὴ δημοσίευση, εἰτὲ ἀριθμεῖται ἕκεῖ εἴτε ὅχι, καὶ θὰ χρησιμοποιηθῇ παρακάτω, ὅπως καὶ στὶς σημειώσεις, ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ κείμενο τῶν δύο γραμμάτων.

Στὶς δημοσιεύσεις (ἰδιαίτερα στὴ β) περιλαμβάνονται ὅχι μόνο γράμματα, ἀλλὰ καὶ συντομώτερα σημειώματα, δελτάρια καὶ ἀριερώσεις¹. Οἱ δημοσιεύσεις ἀρ. 16 καὶ 27 δὲν περιλαμβάνουν ὅληληρα γράμματα, ἀλλὰ μόνο ἀποστάσματά τους.

Οἱ ἀρ. 14, 19, 45, 46 καὶ 17 δὲν παραδίδουν γρονολογία. 'Ο ἀρ. 14 ἀνήκει στὸ διάστημα μεταξὺ 19.2. καὶ 3.4.1927, καὶ μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ μία ἀπὸ τὶς ἔξι ἐπόμενες ἡμερομηνίες: 23.2., 2.3., 9.3., 16.3., 23.3. η 30.3.1927. 'Ο ἀρ. 19 χρονολογεῖται μὲ ἀκρίβεια: ἀνήκει στὴν Κυριακὴ 10.4.1927, μόνη Κυριακὴ στὸ διάστημα ἀπὸ 3.4. (ἀρ. 18) ἔως 13.4.1927 (ἀρ. 20). Οἱ ἀρ. 45-17 ἀνήκουν στὸ διάστημα ἀπὸ 19.12.1927 κ.έ.: ὁ ἀρ. 46 τοποθετεῖται στὴν Παρασκευὴ 23.12. η 30.12.1927, ἐνώ ὁ ἀρ. 47 στὴν Τρίτη 27.12.1927, πάντοτε βέζαια μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἀνήκουν στὸ 1927.

Τὰ δύο γράμματα ποὺ δημοσιεύονται ἔδω, ἐντάσσονται στὴ σειρὰ τῆς ἀλληλογραφίας Παλαμᾶ - Ριάδη ἀπὸ 14.1.1927 ὡς τὸ 1931. Τὰ περισσότερα (6) ἀπὸ τὰ παλαιμικὰ γράμματα τῆς σειρᾶς αὐτῆς δημοσιεύτηκαν μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γ. Η. Κουρούντου, δημοσίευση α. Ἐκεῖ δημοσιεύτηκαν ἐπίσης ἄλλα δύο γράμματα, ἔνα τοῦ Ριάδη στὸν Παλαμᾶ καὶ ἔνα τοῦ Παλαμᾶ στὴν ἐφ. *Ταχιδόμος* τῆς Θεσσαλονίκης.

'Ο *Πίνακας 2* κατατάσσει σὲ γρονολογικὴ σειρὰ ὅσα γράμματα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Ριάδη (ἀριστερὴ στήλη) καὶ τοῦ Ριάδη στὸν Παλαμᾶ (δεξιὰ στήλη) παραδίδονται η μαρτυροῦνται².

Πίνακας 2

Γράμματα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Ριάδη

1. 14.1.1927 (α 2)
2. 23.1.1927 (α 3)

Τοῦ Ριάδη στὸν Παλαμᾶ

1. "Οχι: ὅμως καὶ τηλεγραφήματα: βλ. α, σ. 279-280 (σημ. 19, 24, 43).

2. βλ. α, σ. 259 κ.έ., καὶ ἰδίως σ. 279-280 (σημ. 19, 20, 23, 32, 35, 36, 37, 39).

Τυπάρχουν δύμας και δρισμένα προβλήματα, που δημιουργοῦνται άποντες ένδειξεις τῶν γραμμάτων αὐτῶν (και ἴδιαίτερα τοῦ πρώτου):

α) Στὴν τρίτη παράγραφο τοῦ πρώτου γράμματος γίνεται νύξη γιὰ ἔνα «τελευταῖο ... λιγόγραμμο γράμμα» τοῦ Ριάδη. Αὐτό, κατὰ τὰ φαινόμενα, εἶναι τὸ ἀχρονολόγητο γράμμα ἀρ. 3 τοῦ Πίνακα 2· στὸ γράμμα αὐτὸν ὁ Παλαμᾶς εἶχε σημειώσει: «'Απ. 2 Ιουν. 27» και «'Απ. 7 Αὔγ. 27» (βλ. α, σ. 280, σημ. 20γ'). Λογικὸ συμπέρασμα, ἐπομένως, θὰ ήταν νὰ θεωρηθῆ διὰ τὸ γράμμα αὐτὸν εἶναι γραμμένο πολὺ κοντά χρονικὰ στὴν παλαιμακὴ ἀπάντηση ἀπὸ 2.6.1927 (πράγμα ποὺ ἐνισχύεται ἀν παρατηρήσουμε τὶς ἀμεσες σχεδὸν ἀπαντήσεις στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἄλλα γράμματα: 23.1.1927 - 26.1.1927, 7.2.1927 - 10.2.1927, 7.8.1927 - 9.8.1927, 12.10.1927 - 19.10.1927, 8.11.1927 - 9.11.1927).

β) Στὴν ἕκτη παράγραφο τοῦ ἵδιου γράμματος, ὁ Παλαμᾶς παραπονεῖται, γιατὶ τὸ «προτελευταῖο» του γράμμα, «μὲ ὅλο τὸ φλύαρο μῆκος του, ἔμεινε ἀναπάντητο» ἀπὸ τὸν Ριάδη. Σύμφωνα μὲ τὸν Πίνακα 2, «προτελευταῖο» γράμμα τοῦ ποιητῆ πρὶν ἀπὸ τὶς 2.6.1927 εἶναι τὸ γράμμα του ἀπὸ 23.1.1927. Αὐτὸν δύμας εἶναι τὸ συντομώτερο γράμμα τῆς σειρᾶς (βλ. α, σ. 269). Ἀντίθετα, τὸ ἀμέσως ἐπόμενο γράμμα τοῦ Παλαμᾶ, ἀπὸ 10.2.1927, εἶναι τὸ μακροσκελέστερο. Πρόκειται ἀρχαγε γιὰ σύγχυση τοῦ ποιητῆ—δικαιολογημένη ἶσως, ἀν σκεφτοῦμε τὸ διάστημα τῶν τεσσάρων περίπου μηνῶν ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὸ τελευταῖο του (10.2.1927) γράμμα; "Η ὑπάρχει περίπτωση νὰ λανθάνῃ γράμμα τοῦ ποιητῆ στὸ διάστημα ἀπὸ 10.2.1927 ὡς 2.6.1927; "Αν ναί, αὐτὸν θὰ πρέπη νὰ ἔχῃ προηγηθῆ ἀπὸ τὴ σύντομη ἀπάντηση τοῦ Ριάδη, που πιθανότατα ἀναφερόταν ἀποκλειστικὰ στὴν ἐπίσκεψη και δὲν ήταν δυνατὸ νὰ ἀπαντᾶ στὸ «φλύαρο» γράμμα ἀπὸ 10.2.1927.

γ) Ἰδιαίτερο στοιχεῖο τῶν δύο γραμμάτων εἶναι ἡ ἀρίθμηση ποὺ φέρουν, μὲ κόκκινο μολύβι, στὸ ἐπάνω δεξιὸν ἀκρο τῆς πρώτης σελίδας κάθε διφύλλου: 16 και 17 στὰ δύο δίφυλλα τοῦ πρώτου, 15 στὸ δίφυλλο τοῦ δεύτερου γράμματος. Ἡ ἀντίστροφη αὐτή, σὲ σχέση μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν γραμμάτων, ἀρίθμηση, δὲν λαμβάνει ὑπόψη, διότι φαίνεται, οὕτε τὴν ὑπόλοιπη σειρὰ τοῦ Πίνακα 2. Μὲ τὴν προϋπόθεση, πάντοτε, διὰ ἡ ἀρίθμηση και στὰ ἄλλα γράμματα θὰ ἀφοροῦσε δίφυλλα (ἢ και μονόφυλλα, κομμένα ἢ χωρισμένα ἀπὸ δίφυλλο), ἔπειτε νὰ ἔχουμε:

1. 14.1.1927	ἀρ. 1-3	(βλ. α, σ. 269: «Τρία διπλὰ φύλλα»)
2. 23.1.1927	ἀρ. 4	(βλ. α, σ. 269: «"Ενα φύλλο διπλό»)
3. 10.2.1927	ἀρ. 5-8	(βλ. α, σ. 274: «Τέσσερα φύλλα διπλά»)
4. 2.6.1927	ἀρ. 9-10	Δύο δίφυλλα
5. 7.8.1927	ἀρ. 11	(βλ. α, σ. 275: «"Ενα φύλλο διπλό»)
6. [7.9.1927]	ἀρ. 12(;)	"Ενα δίφυλλο (;

Πίνακας 1

1.	3.1.1927	(β 201)	25.	25.6.1927	(β 213)
2.	6.1.1927	(β 202)	26.	11.7.1927	(β 214)
3.	14.1.1927	(α 2)	27.	23.7.1927	(ι 4)
4.	16.1.1927	(γ 1)	28.	7.8.1927	(α 5)
5.	20.1.1927	(γ 2)	29.	14.8.1927	(ι 1)
6.	23.1.1927	(α 3)	30.	11.9.1927	(ι 1)
7.	23.1.1927	(δ)	31.	11.9.1927	(ι.)
8.	25.1.1927	(β 203)	32.	17.9.1927	(β 215)
9.	29.1.1927	(β 204)	33.	26.9.1927	(β 216)
10.	10.2.1927	(α 4)	34.	19.10.1927	(α ¹ 2)
11.	14.2.1927	(β 205)	35.	9.11.1927	(α 6)
12.	18.2.1927	(β 206)	36.	21.11.1927	(β 217)
13.	19.2.1927	(β 207)	37.	2.12.1927	(β 218)
14.	Τετάρτη [:] (β 208)		38.	19.12.1927	(β 219)
15.	20.3.1927	(ε 5)	39.	19.12.1927	(μ 28)
16.	21.3.1927	(ζ 1)	40.	23.12.1927	(α 7)
17.	3.4.1927	(ζ V5)	41.	26.12.1927	(ζ 2)
18.	3.4.1927	(β 209)	42.	26.12.1927	(ν)
19.	Κυριακὴ	[10.4.1927] (β 210)	43.	29.12.1927	(ξ 1)
20.	13.4.1927	(β 211)	44.	29.12.1927	(ξ 2)
21.	21.5.1927	(β 212)	45.	[;]	(β 220)
22.	2.6.1927	(α ¹ 1)	46.	Παρασκευὴ [;]	(β 221)
23.	2.6.1927	(η 2)	47.	Τρίτη [;]	(β 222)
24.	20.6.1927	(θ)			

Οι συντομογράφημένες στὸν Πίνακα 1 δημοσιεύσεις, είναι οι ἔξης:

- α: Κ. [= Γ. Η. Κουρνοῦτος], «Κωστῆ Παλαιμᾶ γράμματα στὸν Αἰμίλιο Ριάδη (1926-1927). "Ενας ποιητής καὶ ἔνας μουσικός», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* 19 (1964) 259-281.
- β: Γ. Η. Κουρνοῦτος, *Γράμματα στὴ Ραζήλ*, Λθ. 1960.
- γ: Η. Δ. Μακτροδημήτρης, «Δυὸς ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Παλαιμᾶ», *ΕΦΣΘ* 12 (1973) 209-223 (= Νεοελληνικά. Μελέτες καὶ ἀρθρα, Α', Νέα Πορεία, Θεσσαλ., 1975, σ. 109-121).
- δ: Ν. Χάγερ Μπουφίδης [Γράμματα τοῦ Παλαιμᾶ γιὰ τὸ βιβλίο του *Τρεῖς νίκτες ἥδονῆς*], περ. Ὀδυσσέας [Πύργου Πλείσκε] (Μάρτης 1944), σ. 53-54.
- ε: Θ. Κεπίσουγλου - Ἀγγελίδης, *Κάποια μιλήματα τοῦ Παλαιμᾶ στὴν ψυχή μου*, Αθ. 1949.
- ζ: Γ. Θ. Βαφέπουλος, *Σελίδες αἰτοβιογραφίας*, τόμ. 1 (*Τὸ Πάθος*), Αθ. 1970, καὶ ίδιως σ. 282-286 (ζ 1) καὶ 316-317 (ζ 2).
- η: Θ. Εύδης, «Ἀνέκδοτα γράμματα πρὸς τὸν Μαλλακάση», *ΝΕ* 33 (1943) 696-697.
- η: Φ. Μπουμπουλίδης, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολὲς τοῦ Κωστῆ Παλαιμᾶ», *Παρασπός* 4 (1962) 267-272.
- θ: Κ. Παλαιμᾶς, «Τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα», ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 20.6.1927 (= Ἀπαντα, 16, σ. 574).
- ι: Μ. Γιαννοπούλου, «Ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ Παλαιμᾶ. Α' Ἐπιστολαῖ», *Ἑλληνικὴ Αιγαίουργία* 10 (1952) 561-563.

"Οταν ἔφυγες, πάλι μὲ ξανάπιασαν οἱ ἐνδοιασμοί μου· ὅμως αὐτοὶ πέρασαν τώρα σὰ σύγνεφα· τὰ σκόρπισεν ὁ φωτεινός, αὐστηρὸς καὶ ἀπαρασάλευτος στὸ δρόμο του ἥλιος ἐνὸς χρέους, πού, ὅπως ὅπως, ἀνάγκη νὰ πληρωθῇ. Ἡ ἀπόφασή μου λοιπὸν εἶναι νὰ φαῖν στὴ Θεσσαλονίκη. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἐπαφίνομαι στὴν ἀγάπη σου, στὸν ἐνθουσιασμό σου, στὴ διάκρισή σου, ἀλλὰ περισσότερο ἀπ' ὅλα, στὴ σύνεσή σου.

Τὸ τελευταῖο σου λιγόγραμμο γράμμα, μὰ καὶ | τόσο ἔντονο, βέβαια πῶς μὲ ἀνάγκασε νὰ στερεώσω τὴν ἀπόφασή μου, μὰ καὶ νὰ σκεφθῶ.

Νὰ σκεφθῶ πῶς: δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ πῶς θὰ ρθῇ στὴν ἐνδοξὴ χώρα σας ἔνας ἀπλὸς—ὅσους τυχὸν φίλους καὶ θαυμαστές ἀκόμα κι ἀν ἔχῃ—ἔνας ἀπλὸς ποιητής. Δηλονότι ἄνθρωπος συνηθισμένος καὶ ἀναθρεμμένος μέσα στὴν ἴερὴ μοναξιὰ καὶ—ὅσο καὶ ἀν *(ἀ)*γαπᾶ τὸ ἀνθρώπινο γένος—μέσα στὴ φυγοκοσμία. "Ενας *(ποὺ)* πολὺ διαφέρει ἀπὸ ἔνα ρήτορα πολιτευτὴ ὅποιων ἰδεῶν, ἀπὸ ἔνα καὶ διανοητικὸν ἀκόμα κυνηγητὴ μιᾶς φήμης καὶ ἀπὸ ἔνα ὀνειροπόλον πολεμιστὴ κοινωνικῶν κάθε λογῆς ἰδανικῶν. Καὶ ὁ ποιητὴς αὐτὸς πρώτη φορὰ θ' ἀφίνη τὸ φτωχὸ λειτουργικὸ κελλὶ του, ποὺ γνωρίζεις, καὶ τὸ στενὸ καὶ πεζὸ ὑπαλ_λ(λη)λικό του περιβάλλον, γιὰ νὰ ὑπακούσῃ σὲ μιὰ τέτοια πρόσκληση. Μιὰ φορά, καλεσμένος πάντα, βρέθηκα στὴ Λευκάδα, γιὰ νὰ τονίσω τὸν ὕμνο μου σ' ἔνα ἀγαπημένο μου ἀπὸ τὰ μικρά μου χρόνια, ποὺ ζοῦνε πάντα στὴν ἐνθύμησή μου, ποιητή. [Αλλ] Καὶ ἀλλη μιὰ φορά, ὕστερ' ἀπὸ σαράντα χρόνων συγκρατητὴ ἀπουσία, καλεσμένος ἐπίσημα, γύριζα στὸν τόπο ποὺ ἔζησα τὰ παιδικά μου χρόνια καὶ ποὺ ἐκεῖ πρῶτα πρῶτα μοῦ χαμογέλασεν ἡ Μοῦσα, γύριζα ἐκεῖ γιὰ νὰ τραγουδήσω τὴν ἑκατονταετηρίδα τοῦ μεγαλύτερου θριάμβου ποὺ ἔχει νὰ δείξῃ ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ στὸν Ἀγῶνα τοῦ 21: τὴ θυσία τῆς Εξόδου. ('Η ἀλήθεια εἶναι, ὅμως αὐτὸ μεταξύ μας, πῶς ἔφυγα, ὕστερ' ἀπὸ λίγων ὡρῶν διαμονὴ ἐκεῖ, ἀπογοητευμένος, μὲ μόνη μου μελαγχολικὴ χαρὰ πῶς ξαναεῖδα τὸ σπίτι μου ποὺ ρέμβαζα καὶ ποὺ ἀγαποῦσα ἀπὸ παιδάκι ἐφτὰ χρονῶν, καὶ πῶς ἀγνάντεψα τὴ «λιμνοθάλασσα» μὲ τοὺς καημούς της). 'Αλλὰ στὸ προκείμενο. 'Η φράση τῆς ἐπιστολῆς σου: «μεγαλοπρεπεστάτη ὑποδοχή», μὲ ταράττει καὶ μὲ στενοχωρεῖ. 'Η ἔκθεσις μὲ πνίγει καὶ τὸ εὐγενικώτατο ἐνδιαφέρον τοῦ κυρίου Γενικοῦ Διοικητοῦ—πίστεψέ με—μοῦ φαίνεται βαρὺ καὶ ὑπερβολικό. Θεέ μου! "Ενας ποιητὴς ἀστρα θέλει, λίγες καρδιές ποὺ νὰ τὸν συμπαθοῦν, λίγα πνεύματα ποὺ νὰ τὸν προσέχουν, λίγη νεότητα ποὺ νὰ τὸν τιμοῦν [sic], καλές καρδιές, καλὰ λόγια, τὸ | φῶς ἐνὸς χαμύγελου, τὴ λάμψη ματιῶν ποὺ εἶναι ἔτοιμα καὶ νὰ δακρύσουν, τὴ συγκατάβαση, τὴν εἰλικρίνεια. Τί ἄλλο, καὶ τί περισσότερο; 'Αλλὰ μὲ φοβερίζει κάποιος κατήφορος σὲ λυρικὴ ρητορική. Στόπ.

Καθὼς συμφωνήσαμε, δὲν μπορῶ νὰ ρθῶ παρὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ φθινόπιου, 'Οκτώβριος, Νοέμβριος, θὰ τ' ἀποφασίσετε καὶ θὰ τὸ ρυθμίσετε αὐτοῦ. Θὰ

3. 10.2.1927 (α 4)	1. 26.1.1927 (α 1)
4. 2.6.1927 (α ¹ 1)	2. 7.2.1927
5. 7.8.1927 (α 5)	3. Ἀχρονολόγητο
6. [7.9.1927]	4. 9.8.1927
7. 19.10.1927 (α ¹ 2)	5. 12.10.1927
8. 9.11.1927 (α 6)	6. Τρίτη [8.11.1927]
9. 23.12.1927 (α 7)	7. 26. 1.1928 ¹
	8. Ἀχρονολόγητο
	9. 1931.

Στὴν κατάταξῃ αὐτὴ πρέπει νὰ γίνουν οἱ ἔξης παρατηρήσεις:

α) Στὴ δημοσίευση α, σ. 270 παραλείπεται ἡ ἀριθμηση τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ 10.2.1927 (α 4).

β) Ο ἀρ. 6 τῆς ἀριστερῆς στήλης λανθάνει. Μαρτυρεῖται ως ἀπάντηση τοῦ ἀρ. 4 τῶν γραμμάτων τοῦ Ριάδη (βλ. α, σ. 279, σημ. 19, καὶ σ. 280, σημ. 20δ').

γ) Ο ἀρ. 6 δεξιὰς στήλης πρέπει νὰ χρονολογηθῇ μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα στὶς 8.11. καὶ ὅχι στὴν 1.11.1927 (βλ. α, σ. 276, στὸ γράμμα τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ 9.11.1927: «Αὐτὴ τὴ στιγμὴ παίρνω τὸ γράμμα σου τῆς Τρίτης...»).

δ) Μαρτυρεῖται, ἐπιπλέον, γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὸν 'Αν. Μισιρλόγλου, ἀπὸ 9.11. 1927, μὲ θέμα, πάντοτε, τὴν ἐπίσκεψη τοῦ πρώτου στὴ Θεσσαλονίκη.

Μὲ τὰ γράμματα² ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ βελτιώνεται ἀρχικὰ ἡ γνῶση μας ως πρὸς τὴ σειρὰ τῆς ἀλληλογραφίας Παλαμᾶ - Ριάδη. Τὰ δύο γράμματα καλύπτουν καἱριες καμπέες στὸ θέμα τοῦ μακρύτερου ταξιδιοῦ ποὺ ἀξιώθηκε νὰ κάνῃ ὁ Παλαμᾶς: τὸ πρῶτο περιέχει τὴν πρώτη ἀπόφασή του νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὴ τὴν ἔξοδο, ἐνῶ τὸ δεύτερο μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀρνήσεις του ἀπέναντι στὴν πρόσκληση τῶν φίλων καὶ θαυμαστῶν του τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν πιὸ ἔντονη καί, φαινομενικά, ἀφοῦ τελικὰ ἡ ἐπίσκεψη πραγματοποιήθηκε, ἀμετάκλητη. Μειώνονται, ἀκόμη, κατὰ πολὺ τὰ ἀμήχανα χάσματα στὴν ἀλληλογραφία αὐτὴ (ἀπὸ 10.2.1927 ώς 7.8.1927, καὶ ἀπὸ 7.8.1927 ώς 9.11. 1927· ὁ λόγος πάντοτε γιὰ τὰ γράμματα τοῦ Παλαμᾶ).

1. Λανθασμένη ἡ ἡμερομηνία στὴ δημοσίευση α, σ. 280, σημ. 20ζ': «τῆς 26 Ἰαν. 1927».

2. 'Ο Γ. Π. Κουρνοῦτος, α, σ. 279, σημ. 19, ἀναφέρει ως μαρτυρημένο μόνο τὸ δεύτερο (α¹ 2).

[sic] τὰ βιβλία. Μὴν ἔχοντάς τα πρόχειρα τὴ στιγμὴ αὐτή, θὰ τὰ στείλω, σύντομα.—

Μένω μὲ τὰ ἐγκάρδια πάντα αἰσθήματά μου τιμῆς καὶ ἀγάπης. Ο γηραιὸς φίλος σου

Παλαμᾶς.

2

$21,9 \times 13,7$ ἑκ., 1 ἐπιστολόχαρτο τετρασέλιδο ὑπόλευκο. Οἱ σσ. 2, 4 λευκές. Στὸ ἐπάνω δεξιὸ δάκρο τῆς σ. 1, ὁ ἀρ. 15.

Αθ(ῆνα) 19.10.27

Ἀγαπητέ μου Ριάδη

Κρῖμα. Μιὰ φορὰ ποὺ τὰ σημεῖα ἔδειχναν πώς ἡ διαφημισμένη γιορτὴ [θὰ] πήγαινε νὰ πραγματοποιηθῇ, στὶς ἡμέρες μάλιστα ποὺ θὰ πανηγύριζε ἡ χώρα τὸ Μυροβλήτη ποιητικάτο "Αγιό της, βρέθη" ἔξαφνα πώς λείπουν ... οἱ παράδεις. Εἰμαι τῆς Ιδέας πώς ἡ ὑπόθεση αὐτὴ στενοχωρεῖ κ' ἐσένα καὶ σὲ ὑπ[έ]οιβάλλει, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μάλιστα ποὺ ἔγινε ἀντικείμενο καὶ δημοσιογραφικῶν συζητήσεων, σὲ ἐνοχλήσεις. Εἶναι καιρὸς νὰ ἡσυχάσουμε καὶ νὰ μείνουν τὰ πράγματα στὴ θέση τους. Ἀμφιβάλλω ἀκόμα ἀν ἡ [κι] ἀτμοσφαῖρα στὴ Θεσσαλονίκη, τὰ πολιτικά της δηλ. καὶ τὰ [κοινωνικά] δημοτικά της, κ(αὶ) δὲν ξέρω τί ἄλλο, εἶναι τέτοια ποὺ νὰ εύνοη | τὸν ἐρχομό καὶ τὸ ἄκουσμα ἐνὸς ποιητῆ πού, ἀν δχι τίποτε ἄλλο, θὰ ὑψωνε τὸ ἥθικὸν ἐπίπεδο ἀπὸ τῆς [sic] λογῆς κοινωνικές τρικυμίες καὶ θ' ἀνοιγε κάποιους δρίζοντες. Άλλὰ δ, τι καὶ νὰ εἶναι, λυποῦμαι πώς τὸ Νοέμβριο μοῦ ε ἵνα ε πιὰ ἀδύνατο ν' ἀφήσω τὴν τρύπα μου. Μάλιστα είχα πάρει καὶ δυὸ μηνῶν ἄδεια, γιὰ νὰ μπορέσω δπως δήποτε νὰ ἡσυχάσω καὶ νὰ ἀνταποκριθῶ ... Δὲν πειράζει. Σ' εὐχαριστῶ καὶ σ' εὐγνωμονῶ γιὰ τὸν μουσικό σου ἐνθουσιασμὸ πρὸς ἐμένα, ποὺ ἐλπίζω πώς θὰ μένῃ ἀπαρασάλευτος.

Πάντα μὲ τὴ σκέψη του γιὰ σένα καὶ μὲ τὴν ἀγάπη του ὁ ποιητὴς

Κωστῆς Παλαμᾶς

Καὶ τὸ ἔγγραφον τοῦ κ. Καλεύρα πάντα μὲ συγκινεῖ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1

Ἀγαπητέ μου Ριάδη: Πληροφορίες γιὰ τὸν Αἰμίλιο Ριάδη δίνονται στὴ δημοσίευση α, σ. 279. Στὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας γεννήσεώς του φαίνεται πειστικότερη ἡ γνώμη τῶν Φ. Ἀνωγειανάκη καὶ Γ. Λεωτσάκου (1.5.1886)

ρθῶ, ντροπαλός ταξιδιώτης καὶ προσκυνητής, καὶ θὰ δεχθῆτε, οἱ φίλοι, ἔνα γερασμένο πιὰ ποιητή. 'Αλλ' ἀκουσε. 'Ο καιρός μου ὅσο θὰ μείνω, δυὸς τρεῖς, τέσσερες μέρες, δὲν πρέπει νὰ πάῃ χαμένος, «κοίτα με νὰ σὲ κοιτῶ—νὰ περνοῦμε τὸν καιρόν». 'Ελπίζω λοιπὸν (κάτι περισσότερο ἀπὸ ἐλπίζω, γιατὶ ἡ ζωὴ μου ἐδῶ μοῦ εἶναι ἀνυπόφορα πιεστικὴ καὶ ἀσφυχτικὴ—δὲν μπορεῖς νὰ τὸ φανταστῆς πόσο εἴμαι καθυστερημένος καὶ ἀργοπορημένος σὲ πολλά), [θὰ] εἴμαι βέβαιος πὼς θὰ ἔτοιμάσω δύο ὅμιλες αὐτὲς θὰ γίνουν, ἐννοεῖται, σὲ | χῶρο κλειστό. 'Η εἰσοδος, ἡ θὰ εἶναι ἐλευθέρα, ἡ θὰ εἶναι μὲ κάποιο τίμημα προωρισμένο γιὰ κάποιον εὐεργετικὸ σκοπὸ τοῦ τόπου σας, φιλανθρωπικό, ὑποθέτω, κοινωνικό, γιὰ κάποιο ἴδρυμα, τέλος πάντων, ποὺ θὰ τὸ [ρι] ὄρισετε σεῖς· γιὰ κάτι τέλος πάντων ἀνάλογο μὲ τὸ πράγμα ποὺ θὰ τὸ προκαλέσῃ· ἀλλ' αὐτὰ τὰ ξεύρετε σεῖς.—Τὰ θέματα, ἀργότερα θὰ τὰ μάθης· ἀνάγκη νὰ διευκρινθοῦν στὸ κεφάλι μου.

Σύμφωνοι; Σὲ παρακαλῶ, στεῖλε μου δυὸς λόγια, ἀμά θὰ λάβης τὸ γράμμα μου, ποὺ ἐλπίζω πὼς δὲν θὰ ἔχῃ τὴν τύχη [sic] τοῦ προτελευταίου μου γράμματος, πού, μὲ ὅλο τὸ φλύαρο μῆκος του, ἔμεινε ἀνανταπάντητο.

Τελειώνω μὲ κάτι γαρακτηριστικὴ τῆς νοοτροπίας τοῦ καθημερινοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου: 'Ο Σύνδεσμος ἐδῶ de la presse étrangère, σὲ μιὰ σειρὰ διαλέξεων ποὺ ἔδωκε στὸ πρώην «Βασιλικό» Θέατρο, μὲ παρακάλεσε νὰ λάβω καὶ ἔγώ μέρος. Καθὼς εἴταν ἡ πρόσκληση εὐγενικὴ καὶ κίνησε ἀμέσως τὴ φαντασία μου ἔνα θέμα, καὶ δραῦ καὶ ἐπίκαιρο, σχετικὸ μὲ τὴν | 100ηρίδα τοῦ ρωμαντισμοῦ ποὺ γιορτάζεται τώρα ἐπίσημα στὴ Γαλλία—«Ο Βίκτωρ Ούγκω καὶ ἡ 'Ελλάξ»—, δέχθηκα. 'Η δύμιλία ἔγινε στὶς 23 τοῦ περασμένου μηνὸς στὸ θέατρο. Κόσμος πυκνότατος μαζώχτηκε νὰ τ' ἀκούσῃ· κ(αὶ) καθισμένοι καὶ ὅρθοι. Τὴ διαχειρίστηκα μὲ δλη μου τὴ μικρὴ μαεστρία· μπορεῖς νὰ καταλάβῃς ἀπὸ τὸν τίτλο του. 'Η δύμιλία μου αὐτή, ὅταν θὰ τυπωθῇ, θὰ εἶναι διπλή. Γιατὶ, ἀδύνατο σὲ μίλημα μιᾶς ὥρας νὰ περιορισθῇ ἔνα θέμα πλουσιώτατο: 'Ο Ούγκω· ἡ ποίησή του, ἡ τέχνη του. Ρωμαντισμός, φιλελληνισμός. «Η 'Ελλάδα τοῦ 'Ομήρου καὶ ἡ 'Ελλάδα τοῦ Μπάύρον» καθὼς τὴν εἶχε βαφτίσει δυσυπόστατα [sic] δ Ούγκω.—Αλ! λοιπόν, τὴν ἀλη τὴν ἡμέρα, στὸν ἀθηναϊκὸ τῦπο, μιλιά. Οὔτε μιὰ γραμμή. 'Η σπουδαιότης τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων δὲν θὰ τῆς ἐπέτρεψε νὰ καταγίνῃ μὲ μπαγατέλλες! Οὔτε τὸ «'Ελεύθερο Βῆμα», ποὺ τοῦ ἡμουνα συνεργάτης ἀπὸ τοὺς πρώτους, καὶ πόσες φορὲς μὲ ἀνάφερε. Σοῦ τὸ γράφω, γιὰ νὰ διασκεδάσῃς, μπορεῖ· τίποτε περισσότερο.

Δὲ λησμόνησα τὴν ὑπόσχεσή μου γιὰ τὸν κύριο Κουσίδη. Σάς χροστῶ

Δέχεται χρόνο ύπηρεσίας στὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ 1897 ὡς 1926. Στὶς 27.8. 1926 δύμως (βλ. β. σ. 193) δὲν ἔχουμε ἀποχώρηση τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία, ἀλλὰ μόνο τὴ δημοσίευση στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως τῆς παραίτησής του, ἡ ὁποία, πάντως, ἀνακλήθηκε ἀργότερα. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Π.Δ. Μαστροδημήτρη, ἐπομένως, γιὰ κάποια «ἀδεια» ποὺ παίρνει ὁ ποιητὴς τὸν Σεπτέμβριο 1927, ὅχι ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία (!), εἶναι ἀστήρικτη.

Μιὰ φορὰ ... στὴ Λευκάδα: Στὸν ἑορτασμὸν τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση (1824) τοῦ Βαλαωρίτη. Βλ. καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ Παλαμᾶ «Ἀπὸ τὸ προσκύνημα τοῦ Βαλαωρίτη» (ἀπὸ 15.6.1925, "Απαντα, 8, σ. 225-260) καὶ «Γιὰ τὸ Βαλαωρίτη πάλι» (= δ.π., 8, σ. 261-264· εἰδικότερα στὴ σ. 262: «Τὴν ἀνοιξη τοῦ 1925—μὴ μοῦ ζητᾶτε χρονολογία σωστή, γιατὶ ποτὲ δὲν κρατῶ στὴ μνήμη μου νούμερα—καλεσμένοι στὴ Λευκάδα ...»). Οἱ ἑορτασμός, πάντως, ἔγινε ὅχι τὴν ἀνοιξη, ἀλλὰ στὶς ἀρχές Ιουνίου 1925, βλ. Κ. Γ. Κασίνης, δ.π., σ. 190, ἀρ. 3031, 3033, καὶ NE 36 (1944) 727.

τὸν ὕμνο μον: Τὸ ποίημα «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1924)» τῶν Δειλῶν καὶ σκληρῶν στίχων (= "Απαντα, 9, σ. 26-28).

ἄλλη μιὰ φορὰ: Στὴν πραγματικότητα ἄλλες δύο φορές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του στὸ Μεσολόγγι τὸ 1926, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος, δὲ Παλαμᾶς εἶχε ἀπαγγείλει ἐκεῖ, νέος, τὸ 1878, ἀκόμη ἔνα λόγο καὶ τὸ ποίημα του «Μισολόγγι»¹, πάλι σὲ ἐπέτειο τῆς Ἐξόδου· βλ. συνέντευξή του ἀπὸ 21.3.1904, "Απαντα, 14, σ. 63-64, ὅπως καὶ γράμμα του ἀπὸ 3.3.1920, β, σ. 257.

ὕστερα ἀπὸ σαράντα χρόνων ... ἀπονοίᾳ: Ἀπὸ τὸ 1886 ὡς τὶς 25.4.1926· βλ. β. σ. 361-362, ὅπως καὶ τὸ ἄρθρο του «Πανηγυρισμοί» (8.2.1926), τὶς δύο βιβλιοκρισίες του σὲ βιβλία μὲ μεσολογγίτικα θέματα, κ.ἄ. (= "Απαντα, 12, σσ. 493-497, 544-548).

ἐκεῖ πρῶτα πρῶτα μοῦ χαμογέλασεν ἡ Μοῦσα: Βλ. στὰ Χρόνια μον καὶ τὰ χαρτιά μον (= "Απαντα, 2, σ. 332-335) γιὰ τὸ πρῶτο του, σὲ ἡλικία 9 χρονῶν, ποίημα.

γιὰ νὰ τραγουδήσω: Τὸ ποίημα «Ἡ Δόξα στὸ Μισολόγγι (1826-1926)», δημοσιευμένο τὸ 1926 σὲ ξεχωριστὸ φυλλάδιο καὶ ἐνσωματωμένο ἀργότερα στοὺς Δειλοὺς καὶ σκληροὺς στίχους (= "Απαντα, 9, σ. 29-34).

τὸ σπίτι μον ...: Τὸ σπίτι τοῦ θείου του Δημ. Παλαμᾶ (βλ. καὶ ξ, σ. 73, ὅπου φωτογραφία τοῦ ἀναστηλωμένου σπιτιοῦ).

τὴ «λιμνοθάλασσα» μὲ τοὺς καημοὺς τῆς: *Oἱ Καημοὶ τῆς Λιμνοθάλασσας* βγαίνουν σὲ πρώτη ἔκδοση τὸ 1912 καὶ δεύτερη τὸ 1925.

1. Τὸ πρῶτο του δημοσιευμένο ποίημα· βλ. Γ. Κ. Κατσίμπαλης, *Ἐκδόσεις καὶ Λημοσιεύματα*, δ.π., ἀρ. 1.

τῆς ἐπιστολῆς σου: Πρόκειται, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, γιὰ τὸ ἀχρονολόγητο γράμμα τοῦ Ριάδη βλ. *Πίνακα 2*, ἀρ. 3.

μεγαλοπρεπεστάτη ὑποδοχή: "Οπως καὶ ἔγινε τελικά, βλ. ζ, σ. 297-308, ξ, σσ. 14-19, 40-42. "Εγκαιρες προειδοποιήσεις τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὰ ἐπιθυμητὰ δρια καὶ πλαίσια αὐτῆς τῆς ὑποδοχῆς ἐκφράζονται καὶ ἀλλοῦ, α, σ. 272-273.

ἐνδιαφέρον τὸν κνησίον *Γενικοῦ Διοικητοῦ*: 'Ο ύπουργὸς Γενικὸς Διοικητὴς Μακεδονίας Ἀχιλλέας Καλεύρας ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὸν ἑορτασμό· βλ. καὶ α, σσ. 263, 278, ξ, σ. 14.

προσκυνητής: Σύμφωνα μὲ τὸν τόνο ποὺ δίνεται τόσο στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο του ὄμιλίες, ὅσο καὶ στὸν πρόλογο καὶ ἐπίλογο τῆς δεύτερης, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ ποίημα του «Θεσσαλονίκη» (29.12.1927)· γιὰ τὸ τελευταῖο, βλ. ξ, σ. 48-50, καὶ *Περάσματα καὶ Χαροπεισμοὶ* (= "Απαντα, 9, σ. 455-456).

ἔνα γερασμένο πιὰ ποιητή: Τὸ 1927 ὁ Παλαμᾶς εἶναι 68 χρονῶν.

δυὸς τρεῖς, τέσσερες μέρες: 'Η ἐπίσκεψη κράτησε τελικὰ τρεῖς μέρες, ἀπὸ τὸ πρωὶ τοῦ Σαββάτου 17 Δεκεμβρίου ὡς τὸ βράδυ τῆς Δευτέρας 19 Δεκεμβρίου, βλ. καὶ ξ, σσ. 13, 42.

ἡ ζωὴ μου ... πιεστικὴ καὶ ἀσφυχτικὴ: Ηφβ. α, σσ. 272 (α 4), 275 (α 5), β, σ. 404 (β 215), ε, σ. 49 (ε 5), ι, σ. 561 (ι 1).

δυὸς ὄμιλλες: 'Η πρώτη διαμορφώθηκε σὲ ἀπλὸ καὶ σύντομο χαιρετισμό· βλ. ξ, σ. 22-38, ὅπου δημοσιεύεται καὶ τὸ φωτοτυπημένο χειρόγραφό της. 'Η δεύτερη καὶ σημαντικότερη, μὲ τὸν τίτλο «'Ο ποιητὴς καὶ τὸ τραγούδι του», πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν ἐφ. *Μακεδονία* (21.12.1927· βλ. καὶ α, σ. 277-278, ξ, σ. 59) καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὴ *ΝΕ 4* (1928) 582-588 καὶ 637-640, στὰ *Χρόνια μου καὶ τὰ χαροτά μου*. 'Η *Ποιητικὴ μου. Α'* (1933) καὶ τέλος στὰ "Απαντα, 10, σ. 556-573.

θὰ γίνονται ... σὲ χῶρο κλειστό: 'Η πρώτη δόθηκε στὶς 18.12.1927 στὸν κινηματογράφο «Διονύσια», κατεδαφισμένον σήμερα (ἀπὸ τὸ φθινόπωρο 1973). 'Η δεύτερη, στὶς 19.12.1927 (καὶ ὅχι 20.12.1927 ὅπως ἀναγράφεται στὰ "Απαντα, 10, σ. 556, σημ. 1) στὴ «Μικρασιατικὴ Λέσχη» τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὰ θέματα, ἀργότερα θὰ τὰ μάθῃς: Οἱ ὄμιλίες δὲν ἔχουν σχεδιαστῆ οὔτε καὶ δύο μῆνες ἀργότερα, βλ. ι, σ. 561 (ι 1), ἀλλὰ μόλις στὶς 9.1.1927, βλ. α, σ. 276 (α 6).

στεῖλε μου δυὸς λόγια: 'Ο Ριάδης ἀπάντησε μὲ τηλεγράφημα; Τὸ ἐπόμενο γράμμα του, ἀπὸ 9.8.1927, εἶναι ἀπάντηση σὲ γράμμα τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ 7.8.1927.

στὸ πρώτην «Βασιλικό»: Στὸ 'Εθνικὸ Θέατρο.

εἴταν ἡ πρόσκληση εὐγενική: 'Η πρόσκληση ἔγινε ἀπὸ τὸν πρόεδρο τῆς "Ενώσεως τῶν ἐν Ἀθήναις ἀνταποκριτῶν τοῦ ξένου τύπου" Rateau, βλ. "Απαντα, 10, σ. 221.

κίνησε ἀμέσως τὴ φαντασία μον: 'Αφομοιωμένος, καὶ στὸν πεζὸ λόγο, δ σολωμικὸς στίχος ('Ο Λάμπρος, «Ἡ τρελὴ μάνα», ἀρ. 19, στροφὴ 32, στ. 3).

«Ο Βίκτωρ Ούγκω καὶ ἡ Ἑλλάς»: Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν ἐφ. *Le Messager d'Athènes* (18, 19, 21 καὶ 22.11.1927). 'Ολοκληρωμένη ἔκδοση στοὺς Πεζοὺς Δρόμους, B' (1928) καὶ "Απαντα, 10, σ. 221-262.

ἔγινε στὶς 23 τοῦ περασμένου μηνὸς: Διαφορὰ στὴ χρονολογία ἀπὸ δ, τι ἀναγράφεται στὴν πρώτη ἔκδοση τῶν Πεζῶν Δρόμων, B' (βλ. καὶ "Απαντα, 10, σ. 391, σημ. : «... ἔγινε στὸ «Ἐθνικὸ Θέατρο», 13 Μαΐου 1927»).

«Η Ἑλλάδα τοῦ Ὁμήρου καὶ ἡ Ἑλλάδα τοῦ Μπάνγον»: Πρβ. V. Hugo, «Navarin», II, στ. 9-12 (*Les Orientales*, Hachette, Paris 1882, σ. 47):

Grèces de Byron et d'Homère,
Toi, notre sœur, toi, notre mère,
Chantez! si votre voix amère
Ne s'est pas éteinte à crier.

Βλ. καὶ "Απαντα, 12, σ. 220, ἰδιαίτερα ὅμως στὴν ἵδια τὴν ὁλοκληρωμένη ὅμιλία, "Απαντα, 10, σ. 229.

στὸν ἀθηναϊκὸ τῦπο, μιλιά: Μόλις τὴν 1 Ἰουλίου 1927 θὰ δημοσιευτῇ στὴ NE 1(1927) 371-372, περιληπτικὴ παρουσίαση τῆς ὅμιλίας ἀπὸ τὴν Σ.Κ.Σ. (= Σοφία Κ. Σπανούδη).

Οὕτε τὸ «Ἐλεύθερο Βῆμα» ...: Βλ. καὶ α, σ. 277 (α 6). Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ Κυριακὴ τοῦ Ἐλευθέρου Βῆματος φιλοξενεῖ 13 δημοσιεύματά του, σὲ σύνολο 25 ποὺ ἐμφανίζονται τὸ 1927 σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. 'Υπάρχει, πάντως, σημαντικὴ ἀριθμητικὴ μείωση σὲ σύγκριση μὲ ἀνάλογες συνεργασίες του στὸ Ἐλεύθερον Βῆμα τοῦ 1926 (38), ποὺ κορυφώνεται στὸν ἀμέσως ἐπόμενο χρόνο, 1928 (1). βλ. Γ. Κ. Κατσίμπαλης, 1926-1931, δ.π., σσ. 4-5, 10-11, 22-23.

ὑπόσχεσή μον γιὰ τὸν κύριο Κουσίδη: Πρόκειται, πιθανότατα, γιὰ τὸν μηχανικὸ Ἀρίστιππο Κουσίδη (1868-1934), συγγραφέα, παράλληλα, ποικίλων ἐπιστημονικοφιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ἔργων (τὰ περισσότερα γραμμένα στὰ γερμανικὰ) καὶ ἴδρυτὴ - ἀρχηγὸ ἐνὸς ἑλληνικοῦ βραχύβιου «Χριστιανικοῦ Κόμματος». "Αγνωστο ποιὰ ἦταν ἡ ὑπόσχεση αὐτὴ τοῦ Παλαμᾶ, καθὼς καὶ τὸ ἀν αὐτὴ ἔχη σχέση μὲ τὰ βιβλία (τοῦ Κουσίδη;) ποὺ ἀναφέρονται παρακάτω.

2

στὶς ἡμέρες ...: Φαίνεται ὅτι τὸ ἀρχικὸ ἐλαστικὸ δριο τῶν δύο μηνῶν (βλ. α¹ 1: «Ὀκτώβριος, Νοέμβριος») τροποποιήθηκε ἀργότερα γιὰ τὶς ἡμέρες τῆς ἔορτῆς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (βλ. καὶ α, σ. 263, β, σ. 405).

τὸ Μυροβλήτη ποιητικώτατο "Αγιό της": Πρβ. καὶ α, σ. 276 (α 6): «...

δ Αἱ Δημήτρης, ὁ ποιητικώτατος πρωτοστάτης σας». Ἐπίσης, "Ἀπαντα, 9, σ. 455-456, 12, σ. 451-453, καθὼς καὶ τὴν πρώτη του ὅμιλα στὴ Θεσσαλονίκη, ξ, σ. 22-38.

λείπονν οἱ παράδεις: Τὸ χρηματικὸ αὐτὸ ζήτημα ἀφορᾶ ἵσως τὸ κονδύλιο 25.000 δρχ. ποὺ εἶχε ἐγκριθῆ ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ ἑορτασμοῦ (βλ. α, σ. 263), ἢ ἄλλο, πιθανὸν συμπληρωματικό, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο στὴν ὀργανωτικὴ ἐπιτροπή. Ἡ ἀντίδραση ὅρισμένων μελῶν τοῦ Συμβουλίου (α, σσ. 278, 280, σημ. 42) μπορεῖ νὰ συνδέεται καὶ μὲ τὸ θέμα αὐτό.

ἀντικείμενο καὶ δημοσιογραφικῶν συζητήσεων: Βλ. καὶ α, σσ. 278, 280, σημ. 41, σ. 281, σημ. 45, καὶ Γ. Κ. Κατσίμπαλης, 1926-1931, 8.π., σ. 17-20.

τὰ πολιτικά της ... καὶ τὰ δημοτικά της: Οἱ ἀντιδράσεις γιὰ τὸν ἑορτασμὸ εἶναι καὶ πολιτικὲς (ἀντιπολιτευόμενες ἀντιθεντικές), εἴτε ἀπὸ μερίδα τοῦ τύπου εἴτε ἀπὸ ἐκπροσώπους τῶν ἔδιων τάσεων στὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο.

τὸ Νοέμβριο μοῦ εἶναι πιὰ ἀδύνατο: Πρβ. τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων δικαιολόγηση τῆς ἄρνησης, α, σ. 276 (α 6).

δυὸ μηνῶν ἄδεια ... νὰ ἡσυχάσω: "Ἐνα ἀπὸ τὰ τεκμήρια ὅτι τουλάχιστον ὡς τὸν Ὁκτώβριο 1927 ὁ Παλαιμᾶς δὲν ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν ἐνεργὸν ὑπηρεσία στὸ Πανεπιστήμιο. Ἡ δίμηνη αὐτὴ ἄδεια, πάντως, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλοι. Ἱσως νὰ πρόκειται γιὰ πολὺ πιὸ περιορισμένη, στὴν πραγματικότητα, καὶ ὀπωσδήποτε δὲν χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἀνάπτυξή του στὴν Αἰδηψό (βλ. β, σσ. 215, 216).

Πάντα μὲ τὴ σκέψη του ...: Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἔξεταστῇ ὁ διαφορετικός, μὲ προοδευτικὴ ἔνταση, τόνος στοὺς χαιρετισμοὺς καὶ τὶς καταλήξεις τῶν γραμμάτων πρὸς τὸν Ριάδη, τυπικὸς στὴν ἀρχή, θερμότερος στὴ συνέχεια· βλ. α, σ. 269 (α 2, α 3), α¹ 1, α, σσ. 275 (α 5), 276 (α 6), 278 (α 7).

τὸ ἔγγραφον τοῦ κ. Καλεύρα: Δὲν εἶναι σαφὲς ἀν πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίσημη πρόσκληση τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἑορτασμοῦ, ποὺ συστήθηκε στὶς 3.8.1927 μὲ ἀπόφαση τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ, ἢ γιὰ ἄλλο μεταγενέστερο ἔγγραφο τοῦ τελευταίου σχετικὰ μὲ τὸν ἑορτασμὸ ἢ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. καὶ α, σ. 263, 276).